

PONUĐA I TRAŽNJA ZA STRUČNIM OSOBLJEM

Obrazovanje i zapošljavanje mladih u BiH

AUTOR: PROF. DR STEVO PUCAR

BANJA LUKA, DECEMBAR 2021. GODINE

Finansira Evropska unija

GENERAL MOBILIZATION

www.proni.ba

**Ponuda i tražnja za stručnim osobljem
- Obrazovanje i zapošljavanje mladih u BiH -**

autor: prof. dr Stevo Pucar

Banja Luka, decembar 2021. godine

Sadržaj

<i>Skraćenice</i>	4
<i>1. Uvod</i>	5
<i>2. Trenutno stanje</i>	6
<i>3. Ponuda i tražnja za radnom snagom u BiH</i>	10
3.1. Tražnja za radnom snagom u BiH.....	10
3.2. Ponuda radne snage od strane srednjoškolskog obrazovanja	13
<i>4. Analiza mogućnosti za kvalitetno zapošljavanje mladih</i>	16
<i>5. Povećanje i poboljšanje zapošljavanja mladih u najboljim privrednim sektorima</i>	23
5.1. Zaposlenje mladih i preduzetništvo mladih u sektoru informaciono-komunikacionih tehnologija.....	23
5.1.1. Zaposlenje mladih u IKT sektoru	23
5.1.2. Preduzetništvo mladih u IKT sektoru	24
5.2. Povećanje i poboljšanje zapošljavanja mladih u industriji.....	25
5.3. Poboljšanje socijalnih uslova i socijalno uključenje mladih.....	26
<i>Literatura</i>	29

Skraćenice

BDP	Bruto domaći proizvod
BHAS	Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
EU	Evropska Unija
FZSFBiH	Federalni zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine Program za međunarodno ocjenjivanje studenata (engl. Programme for
PISA	International Student Assessment)
RZSRS	Republički zavod za statistiku Republike Srpske

1. Uvod

BiH ima visoku stopu nezaposlenosti mladih, koja, prema Agenciji za statistiku BiH, u 2019. godini, iznosi skoro 50%. Pored toga, loša ekonomska situacija i nedostatak mogućnosti za zaposlenje jedan su od vodećih razloga zbog kojih se mladi ljudi sele u inostranstvo u potrazi za boljim životom. Studija o mladima iz 2018. godine¹ pokazala je da 61,8% mladih želi da se preseli u drugu zemlju. Odliv mladih i, pogotovo, mladih obrazovanih ljudi, dalje slabi razvoj zemlje, jer stanovništvo sve više čine stariji ljudi, a takođe se ugrožava stabilnost ekonomskog i sistema socijalne sigurnosti.

U ovoj studiji prezentujemo rezultate istraživanja u okviru „Programa zadržavanja mladih u BiH – Opšta mobilizacija“, koji implementira Udruženja građana „Nešto Više“ u saradnji sa PRONI Centrom za omladinski razvoj, a finansira Evropska Unija.

Glavni cilj ovog istraživanja je analiza ponude i tražnje za stručnim osobljem, tj. potreba poslodavaca i ponude stručnih škola za srednje stručno obrazovanje, analizu nastavnog sistema i njegovu usklađenost sa vještinama potrebnim privredi. Takođe, važno je i da se donosiocima odluka u BiH pruži sažeta analiza u oblasti nezaposlenosti mladih, praćena nizom aktivnih mjera za borbu protiv nezaposlenosti mladih, kao i inputima o tome koja rešenja treba preduzeti.

Osnovna metodologija u istraživanju je analiza primarnih i sekundarnih podataka, pregled postojeće literature i dokumenata iz ove oblasti. Osnova za ovo istraživanje su bili rezultati provedenih anketnih istraživanja, standardni izvještaji statističkih institucija, ali i posebne kvantitativne i kvalitativne analize i izveštaji koji se koriste za specifične potrebe ovog istraživanja.

¹ Turčilo, L., et al, Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), Sarajevo, 2019. godina

2. Trenutno stanje

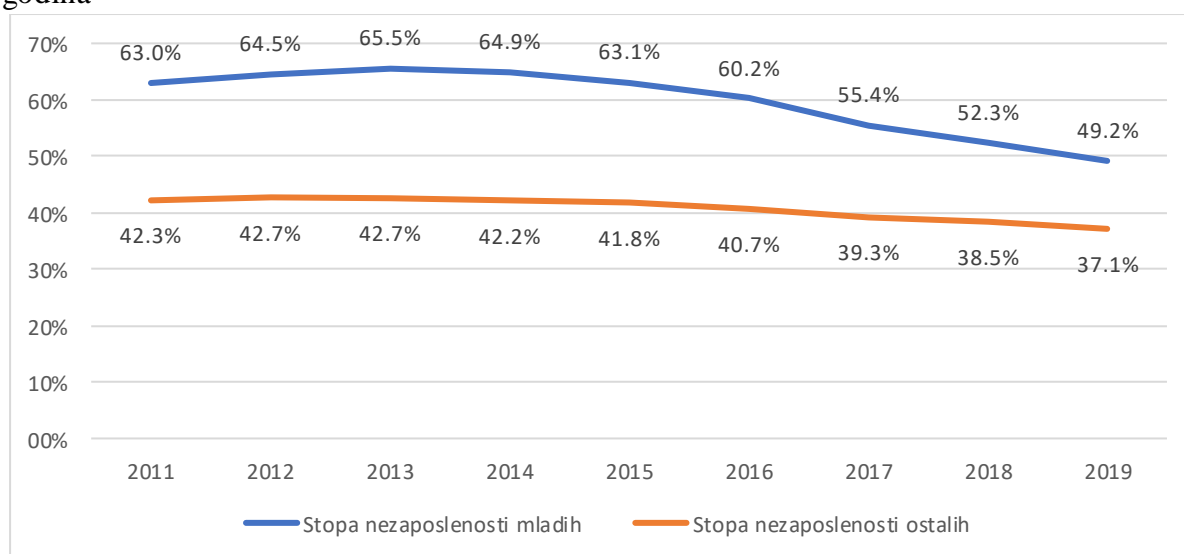
Jedan od najvažnijih i najtežih problema s kojim se suočava BiH je **vrlo nepovoljan položaj mladih u društvu**. To se oslikava, prije svega, u ekonomskoj sferi gdje je **nezaposlenost mladih vrlo visoka, struktura poslova koji im se nude nepovoljna i gdje je obrazovni sistem takav da mladima najčešće ne pruža kvalifikacije koje im mogu poslužiti da ostvare visok životni standard**.

Veliki dio mladih (skoro 62%) ne vidi perspektivu u ostanku u Bosni i Hercegovini, jer ne mogu naći adekvatan posao, zasnovati porodicu i živjeti samostalno. Podaci koje smo razmatrali u ovom istraživanju i koji potvrđuju gore iznesene stavove, takođe govore da ovakva situacija dovodi do **velikog odliva mladih ljudi u inostranstvo, što ugrožava opstanak cjelokupnog društva**.

Analizu ćemo započeti uvidom u stope nezaposlenosti mladih u poređenju sa stopama nezaposlenosti ostalog dijela radne snage. Kao što vidimo na donjem grafikonu, od 2010. do 2015., sve vrijeme se stopa nezaposlenosti mladih kretala iznad 60%, što je izuzetno visoko.

Istovremeno, vidimo da je stopa nezaposlenosti ljudi starijih od 30 godina značajno niža. U pojedinim godinama (2013., 2014. i 2015.) je čak i preko dvadeset procentnih poena niža, što govori o mnogo nepovoljnijem položaju mladih u odnosu na ostale.

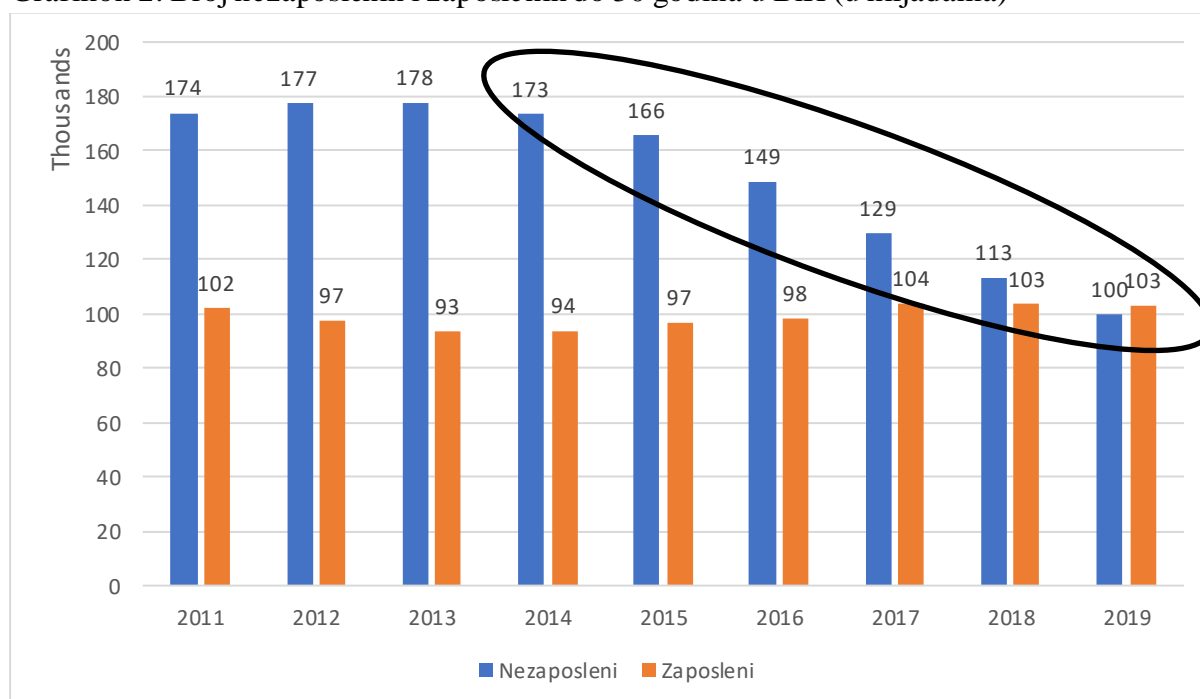
Grafikon 1. Formalne stope nezaposlenosti u BiH, nezaposleni do 30 godina i preko 30 godina

Izvor: RZSRS i FZSFBiH

Od 2014. godine počinje značajniji pad nezaposlenosti u svim kategorijama stanovništva, pa tako i za mlade. Međutim, velika razlika se i dalje zadržava. To znači da je u periodu velike privredne ekspanzije koja je BiH imala od 2014. do 2019. i dalje ostaje strukturni problem nepovoljnog položaja mladih u odnosu na ostale.

Grafikon 2. Broj nezaposlenih i zaposlenih do 30 godina u BiH (u hiljadama)

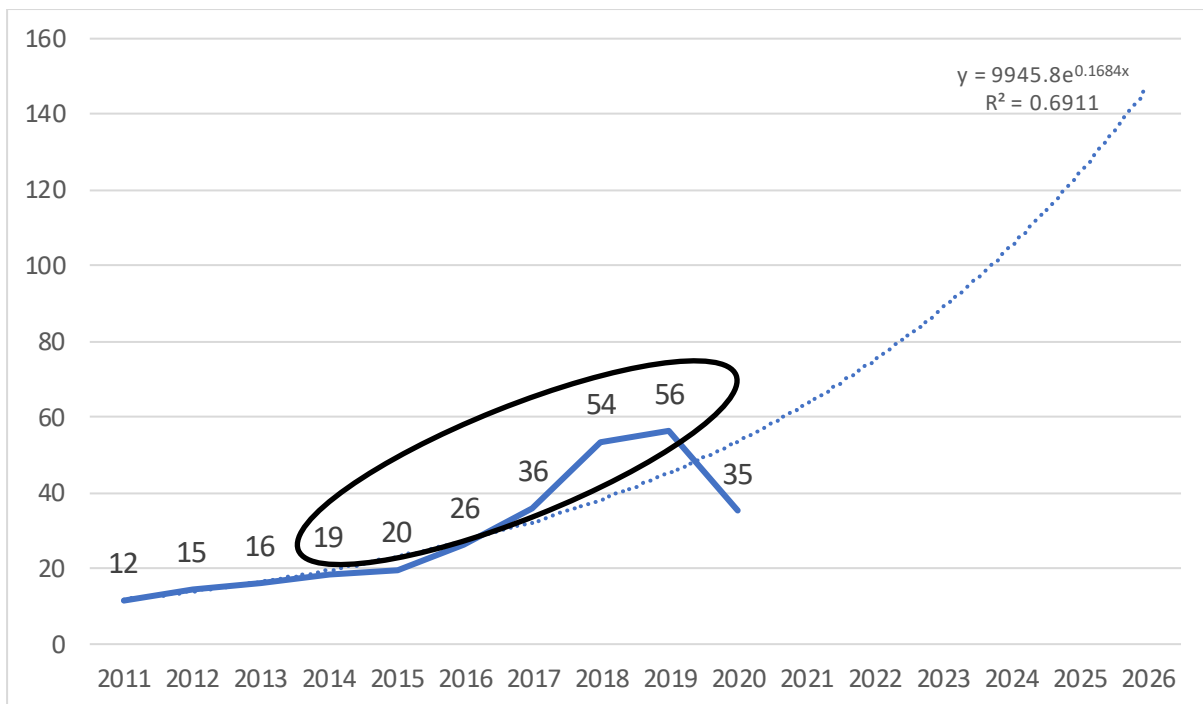

Izvor: RZSRS i FZSFBiH

Međutim, mnogo drastičnija slika se vidi kod broja nezaposlenih i zaposlenih mladih, na gornjem grafikonu. Do 2014. godine postojalo je relativno stabilno stanje. Od 2014. se sve drastično mijenja. Naglo pada broj nezaposlenih, a broj zaposlenih mladih vrlo blago raste.

Od 2014. do 2019. broj nezaposlenih mladih ljudi je smanjen za 73.000, a broj zaposlenih se povećao samo za 9.000. Šta to govori? **To znači da je oko 64.000 mladih ljudi u ovom periodu posao našlo van granica BiH, najvjerovatnije u inostranstvu.** Ovo pogotovo dobija na značenju, ako ove podatke uporedimo sa zvaničnim podacima migracija iz BiH, gdje u istom periodu imamo "eksploziju" tj. eksponencijalni rast ukupnog broja migranata iz BiH.

Grafikon 3. Broj migranata iz BiH u EU, 2011.-2020. i projekcija do 2026. godine

Izvor: Eurostat i kalkulacije autora

Ovi podaci su egzaktni dokaz da mladi masovno odlaze iz BiH. Kakve su posljedice? Posljedice po društvo su ogromne. Ključna posljedica je da društvo gubi jednu od najvažnijih poluga svog razvoja. Stanovništvo u BiH, prema popisu iz 2013., je relativno staro, gdje je najveći kontingent stanovništva u dobi između 45-65 godina. Ako imamo dodatni odliv radno sposobnih mladih ljudi, onda se ovakva situacija dodatno pogoršava. Mladi danas odlaze jer smatraju da u BiH nemaju budućnost, a kad odu onda te budućnosti zaista neće biti.

Zašto mladi odlaze?

Prije svega, većina mladih su nezaposleni, to smo vidjeli iz prethodno razmatranih podataka, i teško mogu naći posao. Međutim, čak i kod onih koji su zaposleni postoje izraženi problemi kod zapošljavanja, gdje mladi su izloženi diskriminaciji vezano za svoje iskustvo i materijalnu poziciju. Kod onih koji su zaposleni, više od jedne trećine su zaposleni kao povremeni i privremeni radnici, radnici na pola radnog vremena, itd. To sve dovodi i do nižih plata. Nezaposlenost i loše zaposlenje dovode do velikog nezadovoljstva mladih životom BiH.

Pošto za potrebe ovog istraživanja nisu bili dostupni egzaktni podaci o obrazovanosti mladih, korist ćemo druge izvore koji su ove podatke razmatrali na nivou Bosne i Hercegovine. Prije svega, BiH je zauzela 62. mjesto od 79 zemalja svijeta u najvećem globalnom istraživanju u obrazovanju - PISA testu - za 2018. godinu². Učenici iz BiH zaostaju u prosjeku 3 godine u odnosu na svoje vršnjake iz zemalja EU. Svaki drugi testirani učenik ocijenjen je kao funkcionalno nepismen. Nadalje, prema nalazima Studije o mladima Bosna i Hercegovina

² Džumhur, Ž., et al, PISA 2018 Izvještaj za Bosnu i Hercegovinu, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje BiH, Sarajevo, 2019. godine

2018/2019, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), "gotovo svaka druga mlada osoba u BiH koja izađe iz formalnog sistema obrazovanja ostaje na nivou trogodišnjeg srednjeg obrazovanja ili nižem"³. Ovo posredno znači da i u BiH mladi nisu dovoljno obrazovani da mogu odgovoriti potrebama ekonomije 21. vijeka. Ova studija takođe nalazi sljedeće karakteristike:

— 97,1% mladih nikad nisu bili u inostranstvu u svrhu visokog obrazovanja, 99,5% nikad nisu išli ni na koji vid stručnog usavršavanja u inostranstvo, a 69,1 % to ne namjeravaju uraditi ni u buduće.

— 46,5% mladih navodi da nikad nisu prošli praktični ili pripravnički rad.

— 73 % mladih smatra da bi sa svojim stepenom stručne spreme teško ili vrlo teško našli posao.

Ova ista studija navodi da oko 20% mladih koji su nezaposleni, posao traži duže od pet godina, a preko polovine posao traži preko dvije godine. Što je još gore, "preko 50 % djece sa završenim osnovnim obrazovanjem iz siromašnih porodica ne nastavljaju svoju školovanje, dok 10% njih nemaju zdravstveno osiguranje."⁴

³ Turčilo, L., et al, Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019, Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), Sarajevo, 2019. godina

⁴ Ibidem

3. Ponuda i tražnja za radnom snagom u BiH

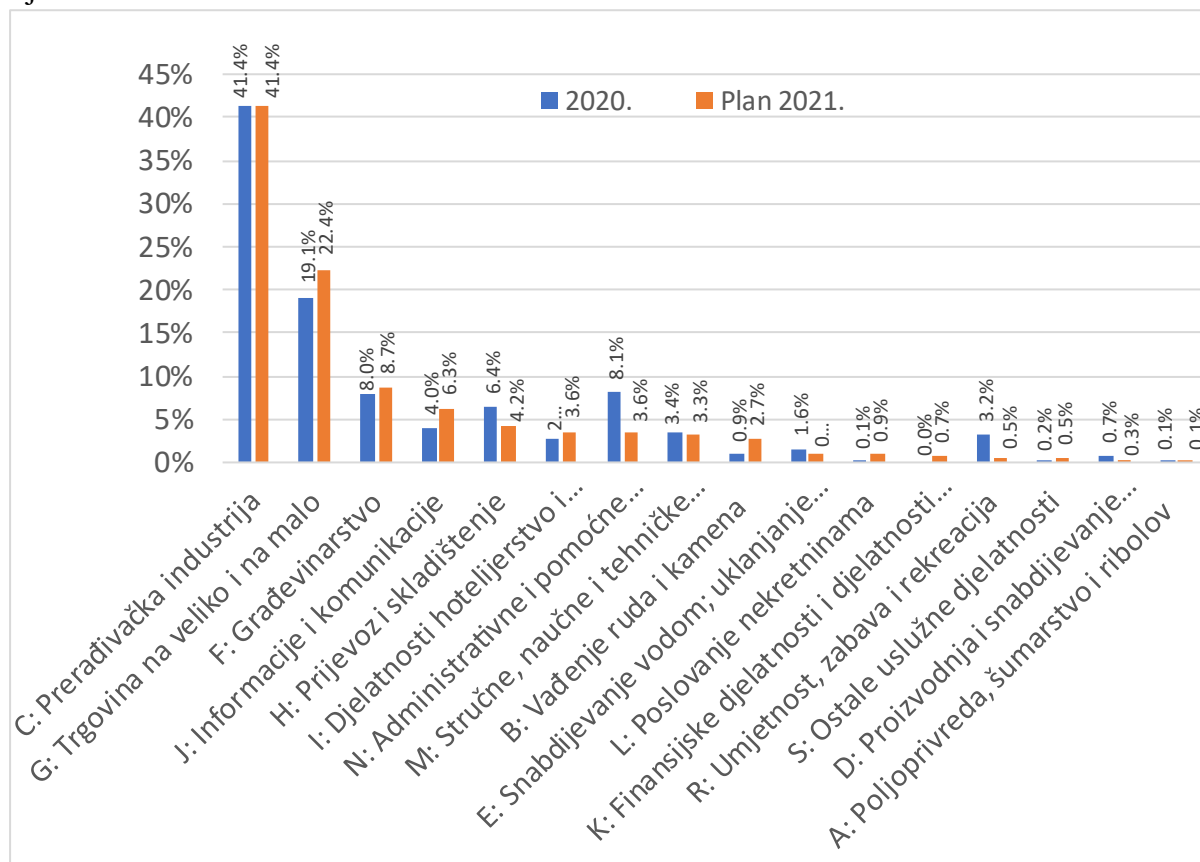
Istraživanje ponude i tražnje za radnom snagom u Bosni i Hercegovini obavljeno je na bazi različitih podataka. Kao osnovu za istraživanje koristili smo podatke Agencije za zapošljavanje Bosne i Hercegovine koji pokazuju trenutnu tražnju za različitim zanimanjima. Takođe, koristili smo podatke vezano za plan zapošljavanja u 2021. godini i to su rezultati dobijeni na bazi anketnog upitnika Agencije za zapošljavanje Bosne i Hercegovine.

Ovo je bila početna tačka ovog istraživanja. Na bazi ovih osnovnih podataka krenuli smo dalje, tako da smo za podatke koji su nas dodatno interesovali napravili dodatno anketno istraživanje. Dodatno anketno istraživanje obavljeno je na uzorku od dvjesto firmi u Bosni i Hercegovini u skladu sa određenim specifičnim rezultatima i ciljevima.

3.1. Tražnja za radnom snagom u BiH

Što se tiče novog zapošljavanja vidimo da je više od 41% novih radnih mjesta bilo u prerađivačkoj industriji. Više nego dvostruko manje je bilo u trgovini i zatim građevinarstvu, sektoru informacija i komunikacija i tako dalje.

Grafikon 4. Zapošljavanje u 2020. i plan zapošljavanja u 2021. godini, u BiH, prema djelatnostima

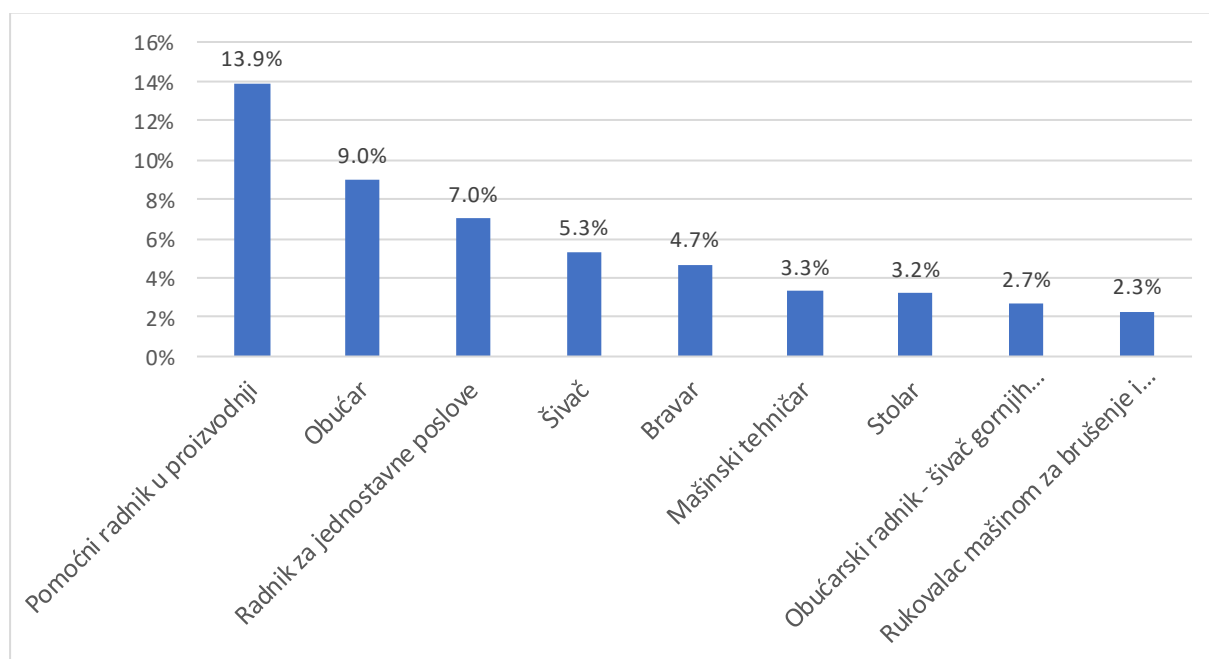

Izvor: Agencija za zapošljavanje Bosne i Hercegovine i kalkulacije autora

Vrlo slična je situacija i sa planom zapošljavanja kreiranim za 2021. godinu. Opet je preko 41% u prerađivačkoj industriji, trgovina nešto više u odnosu na 2020. sa 22%, građevinarstvo nešto više takođe, isto više i za sektor informacija i komunikacija. Ovde se mora naglasiti da sektor informacija i komunikacija u standardnoj statističkom klasifikaciji nije potpuno orijentisan na takozvani IT sektor jer tu postoje i djelatnosti koji nisu u direktnoj vezi sa izradom softvera ili hardvera ili elektronskim telekomunikacijama, na primjer pošta i slično.

Na gornjem grafikonu je očigledno je da dva najveća sektora prerađivačka industrija i trgovina. Za početak ćemo prvo da vidimo koja su to su zanimanja unutar ovih sektora koja su najtraženija.

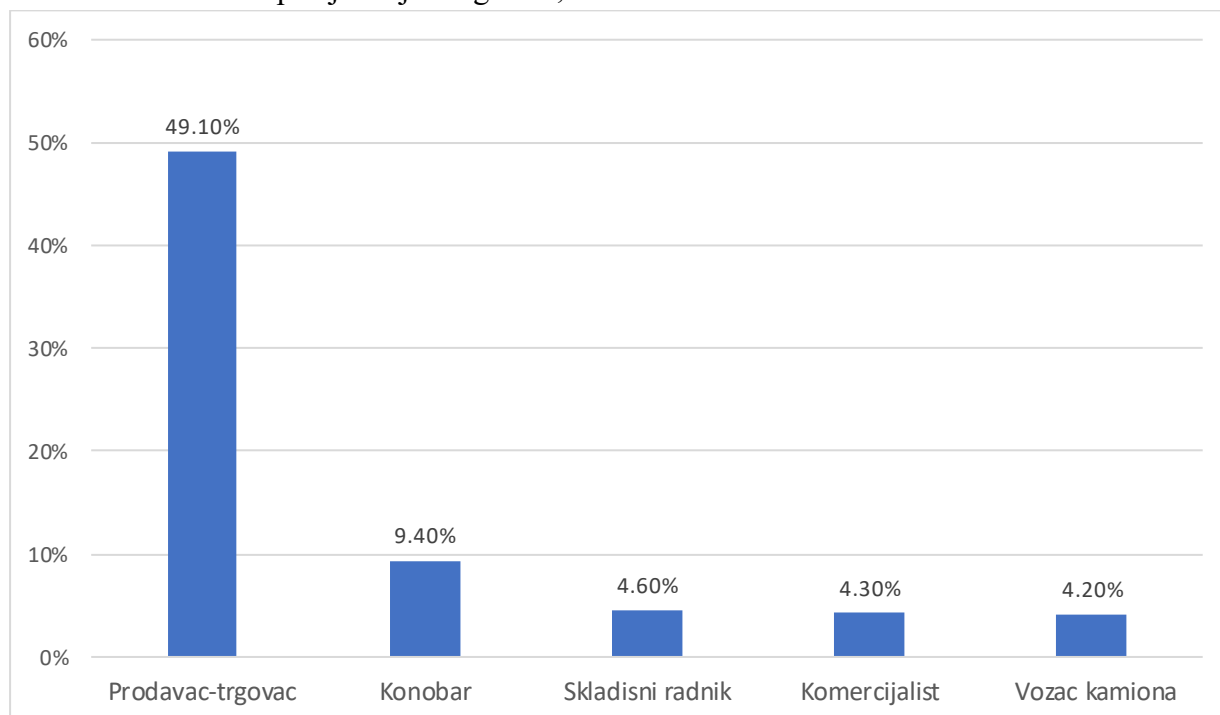
Grafikon 5. Nova zapošljavanja u prerađivačkoj industriji, 2020.

Izvor: Agencija za zapošljavanje Bosne i Hercegovine i kalkulacije autora

Po pitanju novih zapošljavanja u prerađivačkoj industriji, vidimo da je najviše traženo radne snage kao pomoćnih radnika u proizvodnji, zatim obučara, na trećem mjestu radnik za jednostavne poslove, na četvrtom šivač. Sva ova četiri zanimanja, na prva četiri mjesta su jednostavna i nisko plaćena zanimanja. Na žalost, ovo je odraz privredne strukture naše prerađivačke industrije koja je uglavnom bazirana na niskoj dodatnoj vrijednosti i čija je konkurentnost zasnovana na jeftinoj radnoj snazi.

Grafikon 6. Nova zapošljavanja u trgovini, 2020.

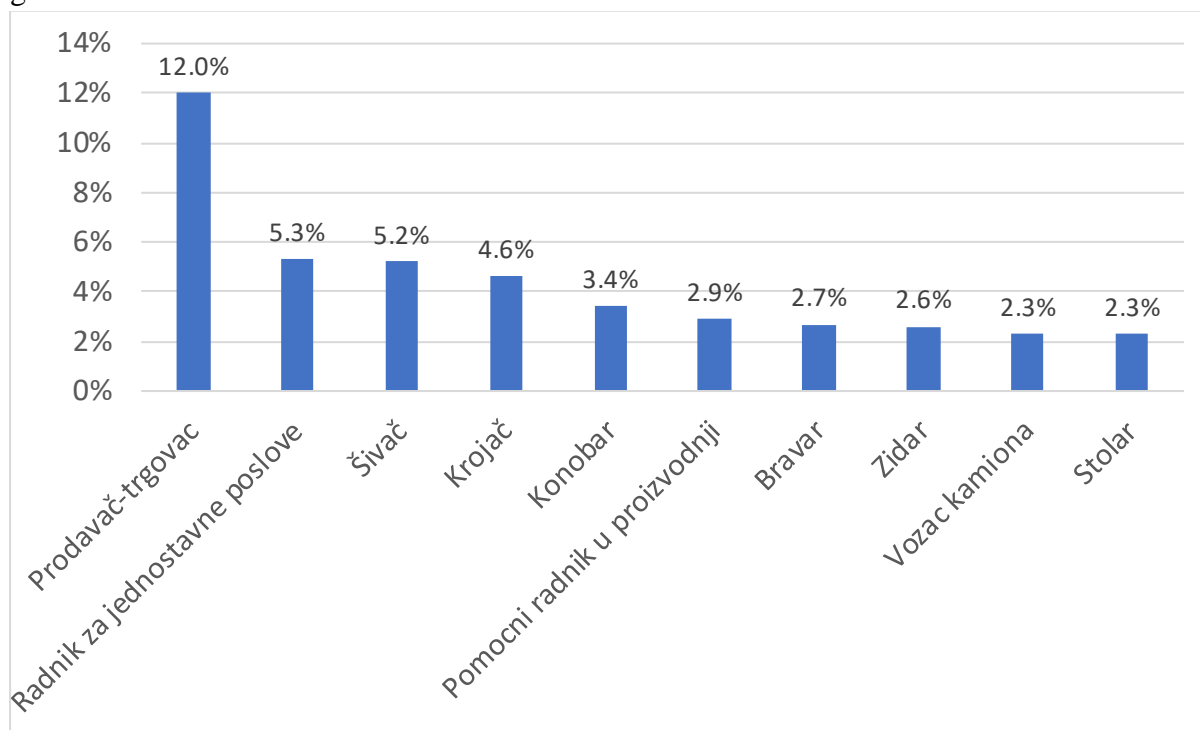

Izvor: Agencija za zapošljavanje Bosne i Hercegovine i kalkulacije autora

Što se tiče radnih mjesta u trgovini najviše se traži radna snaga sa kvalifikacijom prodavača, skoro 50%, a onda slijede i druga zanimanja, konobara u trgovinskim objektima, skladišnih radnika, komercijalista i vozača kamiona. U suštini i ovdje dominiraju radna mjesta koja su, prema strukturi zarada nisko plaćena radna mjesta. U trgovini se i ne može očekivati radno mjesto gdje je radnik visoko plaćen, zbog same specifičnosti trgovinske djelatnosti.

Ako u dva najveća sektora po zapošljavanju dominiraju zanimanja sa niskim kvalifikacijama i zaradama, sljedeći logičan potez je da analiziramo ukupnu sliku potreba za radnicima po svim djelatnostima. Ovdje je cilj da vidimo koja su to zanimanja najtraženija za sve sektore zajedno.

Grafikon 7. Iskazane potrebe za radnicima, po zanimanjima, po svim djelatnostima, u 2021. godini

Izvor: Agencija za zapošljavanje Bosne i Hercegovine i kalkulacije autora

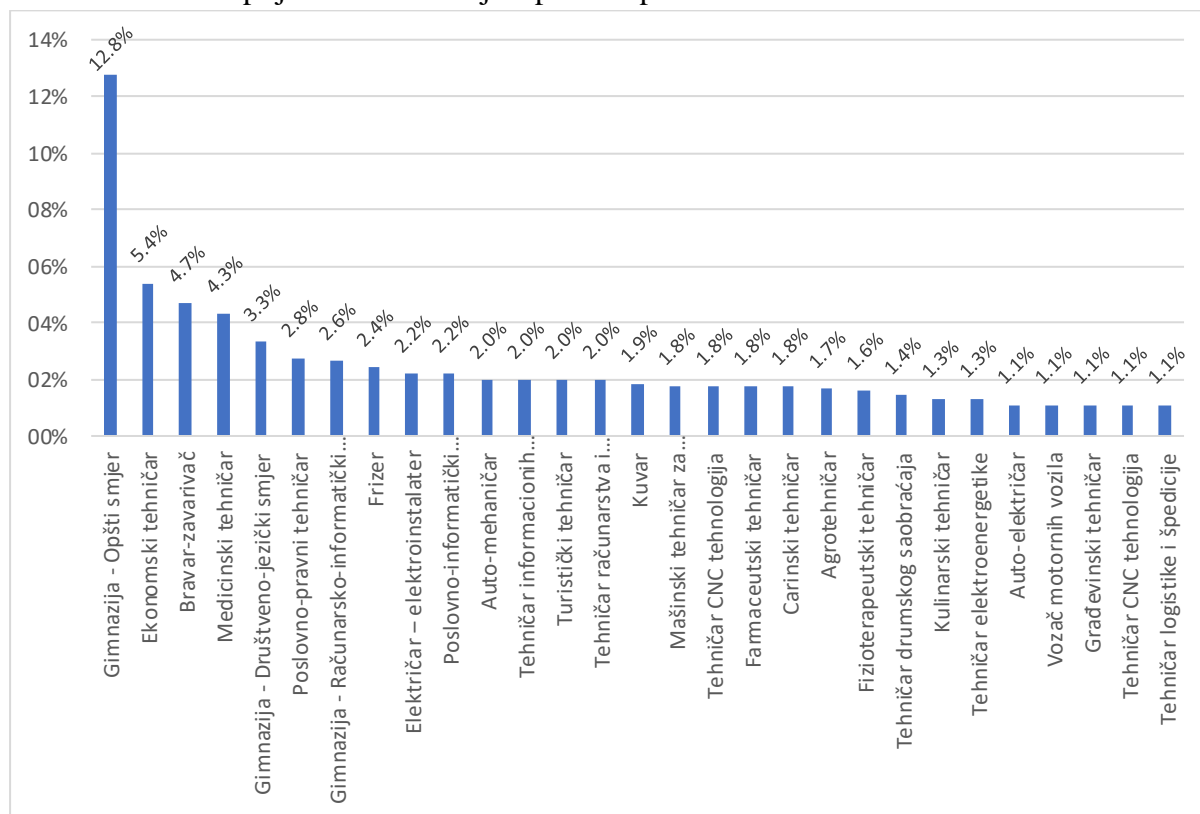
Na žalost, slika sa svim sektorima nije ništa povoljnija nego kod prerađivačke industrije ili trgovini. **Skoro sva radna mjesta gdje je bila izražena značajna potreba za radnom snagom su sa niskim kvalifikacijama i nisko su plaćena.** Na gornjem grafikonu vidimo da osim bravara i vozača kamiona koji eventualno imaju mogućnost da ostvare plate iznad hiljadu KM, sva ostala su značajno niže plaćena.

Ovo je takođe odraz toga da je najveći dio naše privrede zasnovan na jeftinoj radnoj snazi i da su njene potrebe uglavnom bazirane na nisko kvalifikovanim i nisko plaćenim radnicima. Sama ova činjenica govori da je teško prilagoditi obrazovni sistem ovakoj tražnji za radnicima, jer to znači stvaranje kadra koji je nisko kvalifikovan i malo plaćen, što samo po sebi nema smisla.

3.2. Ponuda radne snage od strane srednjoškolskog obrazovanja

Ovo je posebno važno kad pogledamo upisnu politiku i strukturu srednjeg obrazovanja u Bosni i Hercegovini. Na donjem grafikonu imamo rezultate dobijene na uzorku od više od 10.000 upisanih srednjoškolaca u Bosni i Hercegovini. Kao što vidimo upis u srednju školu osim zanimanja bravara u prvih 10 nema nijednog koji je naveden u traženim zanimanjima od strane privrede.

Grafikon 8. Udio pojedinih zanimanja u planu upisa 2021/22 u BiH

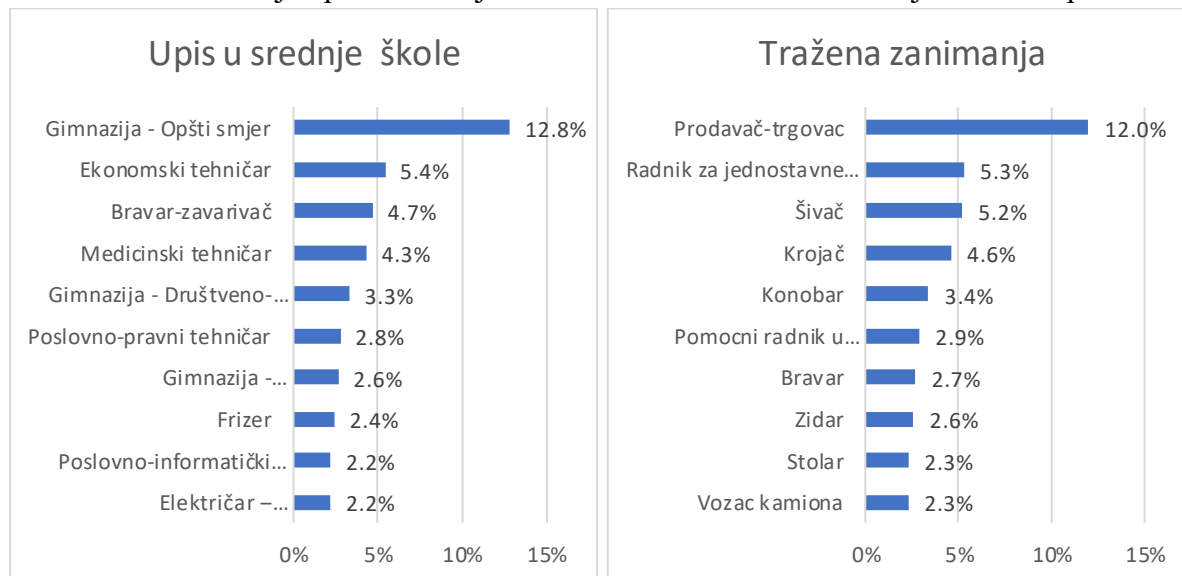
Izvor: Agencija za statistiku BiH

U svim dosadašnjim analizama odnosa srednjoškolskog obrazovanja i potreba tržišta rada tj. privrede, stavljala se velika krivica na obrazovni sektor u smislu da ne isporučuje dovoljno kvalitetan kadar i ne isporučuje zanimanja za kojima postoji visoka tražnja na tržištu rada. Međutim, kad pogledamo gornji grafikon, a to možemo još bolje vidjeti na donjem grafikonu gdje poredimo upis u srednje škole i tražena zanimanja od privrede, onda vidimo da zaista nije krivica obrazovnog sistema što ne isporučuje dovoljno radnika za jednostavne poslove i pomoćnih radnika u proizvodnji i druga nisko kvalifikovana i nisko plaćena zanimanja.

Stvar je u tome da za ta zanimanja ne postoji interesovanje od strane mladih i njihovih roditelja, što je sasvim opravdano. Niko normalan ne želi da mu dijete dobije kvalifikacije sa kojima će ostvarivati niske zarade i živjeti niskim životnim standardom.

Daleko od tog da je naše obrazovanje kvalitetno. Međutim, iako postoji mnogi problemi sa srednjim obrazovanjem u smislu nefleksibilnosti tj. neprilagođavanja nastavnih programa promjenama koje se generalno dešavaju u svijetu i kod nas, a stalnog prilagođavanja svojih programa kadru koji posjeduje, ipak ključni problem u ovoj oblasti nije na obrazovnom sistemu.

Grafikon 9. Poređenje upisa u srednje škole u BiH i traženih zanimanja od strane privrede

Izvor: Agencija za statistiku BiH i Agencija za zapošljavanje Bosne i Hercegovine i kalkulacije autora

Ono što je vidljivo i upečatljivo na gornjem grafikonu je nepovoljna struktura naše privrede. Naša privreda u ovom trenutku ne može da ponudi dovoljan broj dobro plaćenih radnih mjesta. To je glavni razlog zašto mladi ljudi, posebno oni visoko obrazovani, odlaze iz BiH.

4. Analiza mogućnosti za kvalitetno zapošljavanje mladih

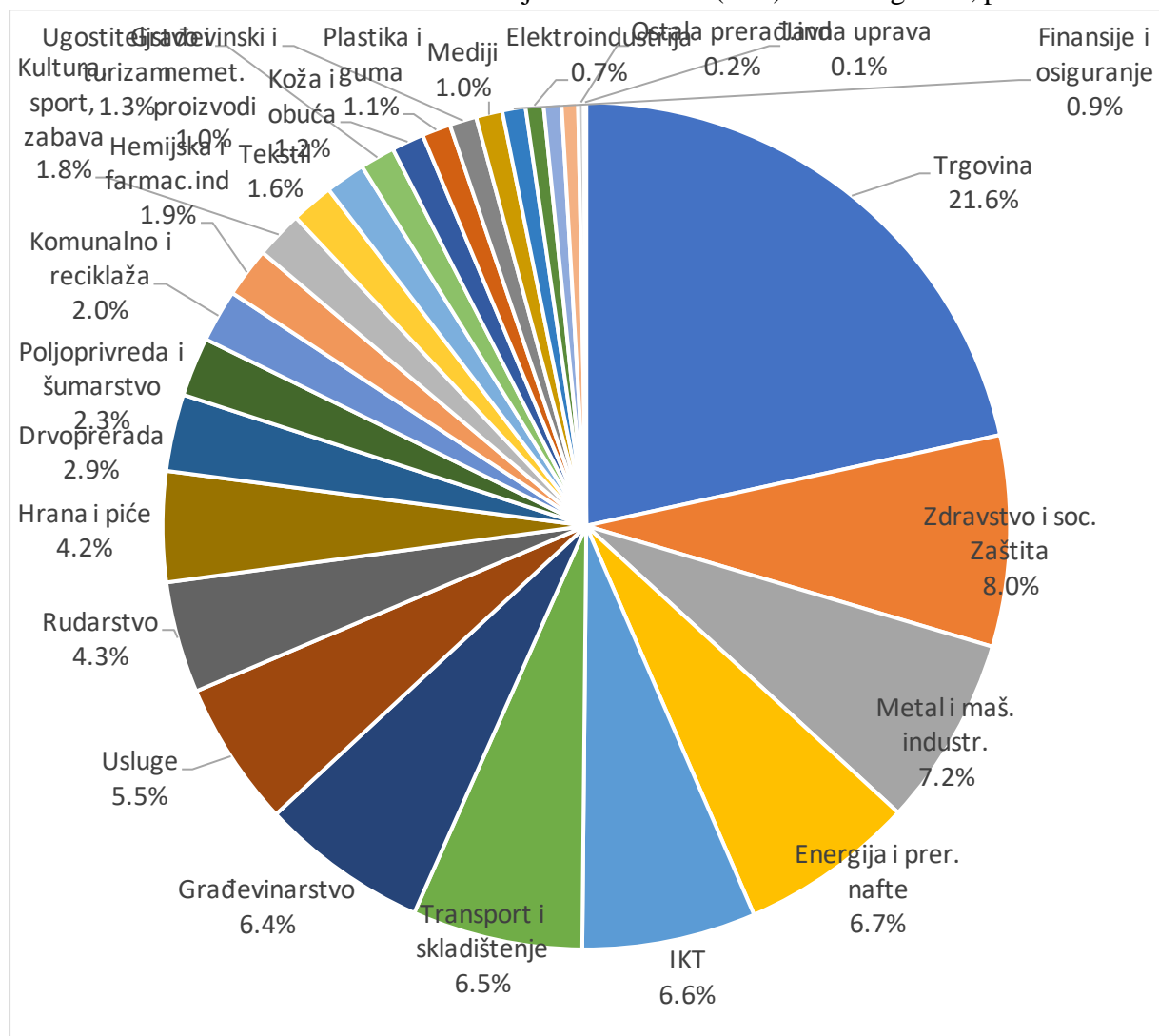
Gdje mladi u BiH mogu ostvariti visoke zarade, dovoljno visoke da ne moraju ići u inostranstvo? Ključni zadatak ovde je sagledati koji su to sektori u privrednoj strukturi Bosne i Hercegovine koji imaju potencijal da nude više dobro plaćenih radnih mjesta. To moraju biti sektori koji stvaraju proizvode i usluge visoke dodatne vrijednosti, jer je to jedini način da se mogu isplaćivati više plate.

Stvarnu strukturu i potencijal ekonomije BiH teško je sagledati u kriznoj godini kakva je 2020., a za 2021. godinu potrebni podaci još uvijek nisu na pravi način objedinjeni i objavljeni. Zbog toga ćemo analizu sektorske strukture i ekonomskog potencijala privrede BiH uraditi na podacima do 2019. godine.

Na području BiH u 2019. godini poslovalo je oko trideset hiljada preduzeća (privrednih društava). Pošto BiH ima oko 3 miliona stanovnika, to znači 10 preduzeća na 1000 stanovnika. Ako ovaj prosjek uporedimo sa prosjekom Hrvatske koji iznosi oko 30 aktivnih privrednih društava⁵ na 1,000 stanovnika, onda vidimo koliko zaostajemo. To znači da bi BiH morala imati još najmanje tri puta više preduzeća, da bi se približila stepenu razvijenosti najmanje razvijene članice EU. Podaci o sektorima sa najvećom bruto dodatom vrijednošću sadržani su u donjem grafikonu.

⁵ Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, „Priopćenje“, broj 11.1.1./1., 09.05.2018.

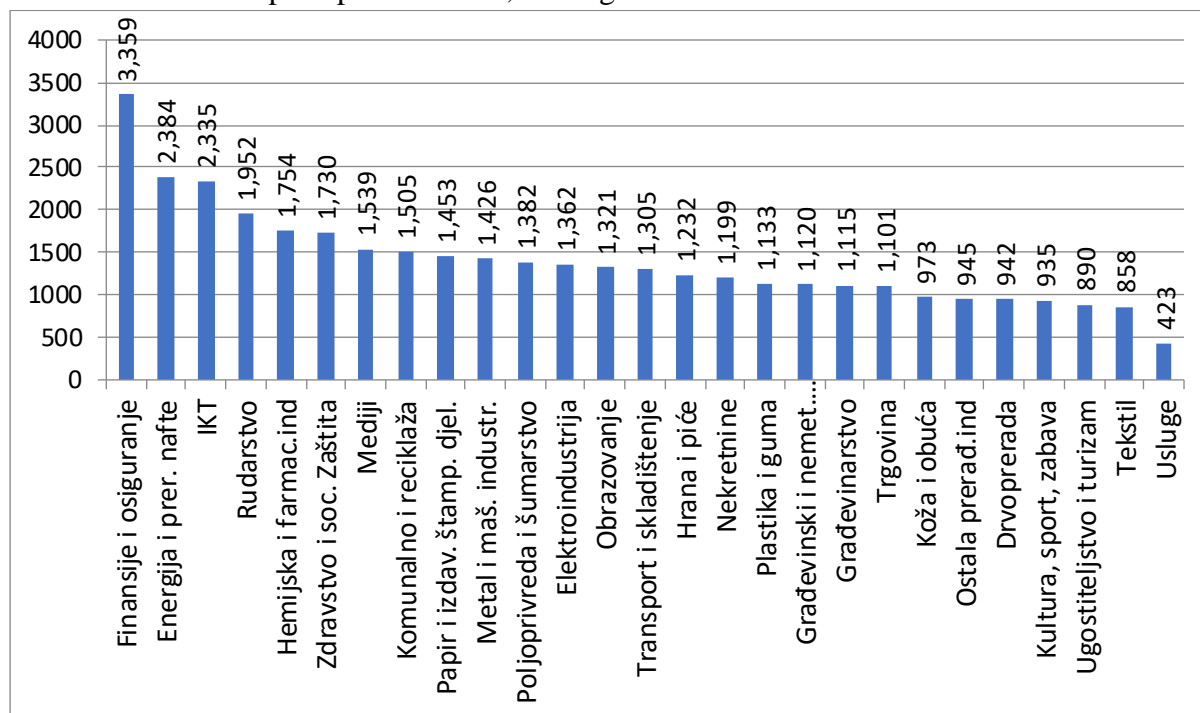
Grafikon 10. Struktura bruto dodatne vrijednosti u BiH (u %) u 2019. godini, po sektorima

Izvor: APIF, RS i FIA, FBiH

Najveće učešće u bruto dodatoj vrijednosti privrede ima trgovina sa 22,6%, a drugi i treći su građevinarstvo (8,2%) i, zanimljivo, po broju firmi i zaposlenih relativno mali IKT sektor (7,7%). Što se tiče sektora prerađivačke industrije, prednjače metalско-mašinska industrija sa 311 mil. KM i drvoprerađiva sa 220 mil. KM.

Grafikon 11. Bruto plate po sektorima, 2019. godina

Izvor: APIF, RS i FIA, FBiH

Kao što smo već rekli, ključno pitanje koji je od ovih sektora najkorisniji za ostanak mladih u BiH. U svrhu ovakve ocjene, koristimo četiri kriterija. Prije svega, profitabilnost je ključna za dugoročnu održivost. Pored profitabilnosti, koristit ćemo nivo stvorene dodatne vrijednosti, učešće u izvozu i, najvažnije, nivo plata u sektoru. Nivo stvorene dodatne vrijednosti najčešće ukazuje na nivo znanja koji se ugrađuje u proizvode i usluge. Učešće u izvozu je također jednako važan kriterij jer je izvozna orijentacija ključna za ekonomski rast i rast zaposlenosti. Najvažniji kriterij, koji je zasnovan na visini plata, mjeri performanse sektora na način da što je viši nivo plata u pojedinom sektoru to je korisnije za ostanak mladih.

Metodologija mjerenja performansi sektora koju ovdje koristimo bazirana je na korištenju indeksnih brojeva. Naime, za svaki od indikatora mjeri se ukupan prosjek, na nivou cijele ekonomije, koji se izražava indeksnim brojem 1, i mjeri performansa pojedinog sektora kao odstupanje sektora od prosjeka, koji se također izražava indeksnim brojem.

Na kraju se mjeri prosječan, kompozitni indeks konkurentnosti sektora, kao prosjek četiri indeksa. Imajući u vidu rezultate istraživanja konkurentnosti sektora koji su prezentovani u prethodnom dijelu analize, u nastavku dajemo rang listu sektora, poredanih po veličini prosječnog kompozitnog indeksa konkurentnosti, izračunatog kao prosjek četiri indeksa: indeksa profitabilnost, indeksa BDV po radniku, indeksa plata i indeksa izvozne orijentacije. Najveći rang imaju sektori sa najvišim indeksom. Za računanje indeksa korišteni su finansijski podaci na osnovu uzorka od 10.714 aktivnih preduzeća, privrednih društava, u BiH.

Tabela 2. Indeksi konkurentnosti sektora prerađivačke industrije u BiH

Sektor	Indeks dodatne vrijednosti	Indeks profitabilnosti	Indeks izvoza	Indeks nivoa bruto plata	Kompozitni indeks
Metalska i elektroindustrija*	1,05	1,20	4,16	1,09	1,87
Drvoprerada	0,73	1,14	2,40	0,73	1,25
Hemijska i farmac.ind	1,68	1,28	0,07	1,37	1,10
Građevinski i nemet. proizvodi	1,29	2,16	0,06	0,87	1,10
Plastika i guma	1,07	1,20	0,49	0,88	0,91
Koža i obuća	0,52	1,51	0,86	0,76	0,91
Hrana i piće	0,95	0,51	0,61	0,96	0,76
Tekstil	0,41	-0,07	0,25	0,67	0,32

Izvor: APIF, RS i kalkulacije autora

* *Metalska i elektro industrija se posmatraju zajedno, jer se, tehnološki posmatrano, bave istom djelatnošću*

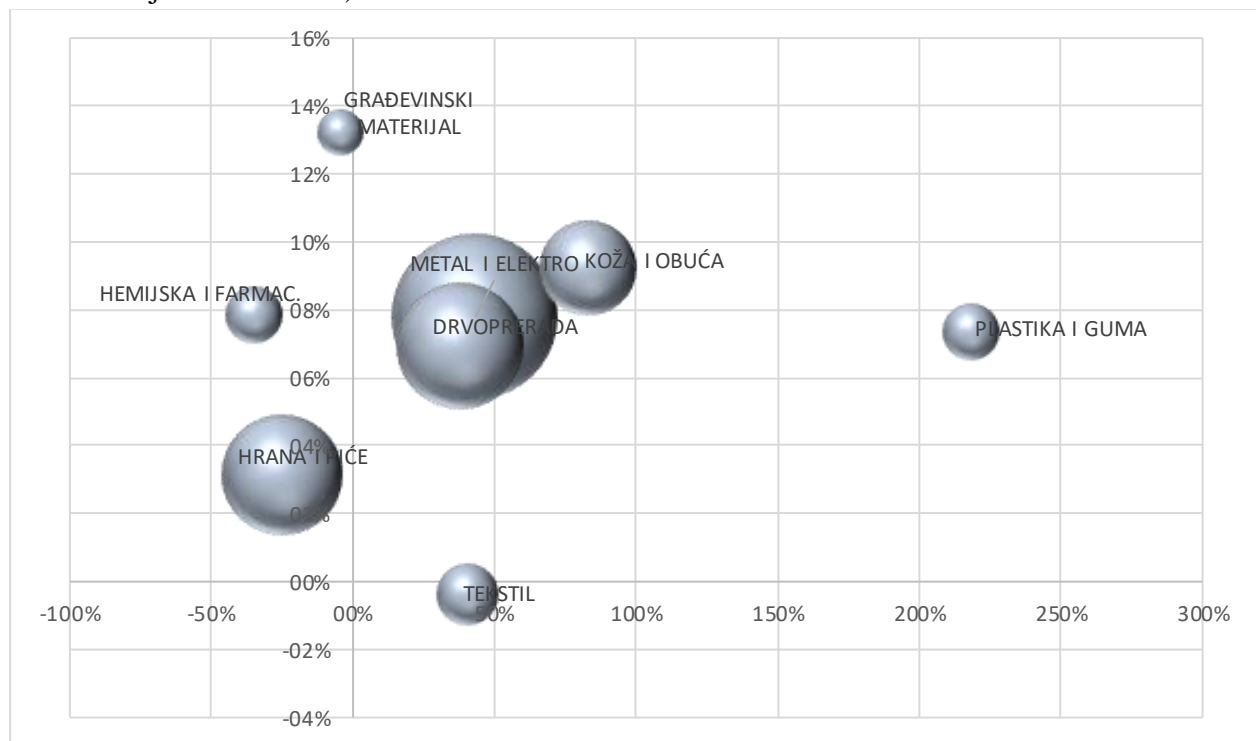
Kada pogledamo gornju tabelu i rang-listu kompozitnog indeksa konkurentnosti vidimo da je na prvom mjestu metalska i elektro industrija sa visokom profitabilnošću i sa ostalim karakteristikama koje su takođe značajno visoke, pogotovo izvoz. Drvoprerada je, očekivano, pri vrhu, na drugom mjestu, ali ima izuzetno male plate.

Hemijska i farmaceutska industrija u BiH je industrija u kojoj dominiraju četiri, po prometu, velike firme i one nose većinu ovih pozitivnih trendova koje vidimo u podacima. Dakle samo te četiri firme nose skoro 62% prihoda, 84% izvoza, više od 3/4 dobiti i bruto dodatne vrijednosti cjelokupnog sektora. Zbog toga ovaj sektor nećemo dalje razmatrati jer ovim firmama, zbog njihovih performansi, nije potrebna nikakva podrška u podizanju konkurentnosti.

Proizvodnja građevinskog materijala takođe ima dobre performanse ali je direktno vezana sa razvojem građevinarstva i cijenom nekretnina. Dakle što je cijena nekretnina viša, više ima aktivnosti građevinskog sektora i veća je potrošnja građevinskog materijala zbog ove povezanosti. Ovaj sektor nije pogodan za razmatranje za pametnu specijalizaciju jer generalno građevinski sektor zavisi od privrednog ciklusa i samog razvoja privrede, a ne obrnuto.

Proizvodnja plastike, s druge strane, je u "donjem" dijelu tabele, ali predstavlja sektor koji je komplementaran sa sektorima metalske i elektro industrije. Na donjem grafikonu vidimo da plastika i guma ima značajan rast izvoza u posmatranom periodu od 2013. do 2019.

Grafikon 12. Rast izvoza (x osa) i stopa dobiti (y osa) 2013-2019 (veličina kugle=ukupna dodana vrijednost sektora)

Izvor: APIF, RS i kalkulacije autora

Svi ostali sektori daju manje mogućnosti za značajan rast plata. Drvoprerađivačka, proizvodnja kože i obuće, prehrambena i tekstilna industrija su po svojoj prirodi niskoakumulativne grane, pa je i za očekivati ovakav rezultat. To je i logično s obzirom da su to izuzetno radno intenzivni sektori. Ovi sektori imaju relativno malu mogućnost napredovanja u smislu rasta produktivnosti, rasta dodatne vrijednosti i rasta plata jer je njihova konkurentnost zasnovana na niskoj cijeni rada.

Njihov potencijal i korist za stimulisanje mladih da ostanu u BiH su mnogo manje u odnosu na, na primjer, metalnu industriju i elektro industriju, jer oni imaju ograničene mogućnosti rasta plata i rasta životnog standarda ljudi koji rade u tim sektorima. Zbog toga je važno naglasiti da ovi sektori, upravo zbog tog problema, nisu dovoljno pogodni za fokusiranje kad su u pitanju mladi. Očigledno je da je, sa stanovišta pametne specijalizacije, potrebno razvijati druge sektore koji imaju veći potencijal rasta dodatne vrednosti, rasta izvoza i, u konačnici, rasta plata. To predstavlja osnov za poboljšanje životnog standarda u zemlji kao i osnov za borbu protiv posljedica pandemije, sve teže situacije na tržištu rada, gdje se od 2021. godine ponovo očekuje da mladi ljudi odlaze u inostranstvo zbog ili nezaposlenosti ili zbog malih plata.

Nakon razmatranja gore spomenutih sektora, industrijski sektor sa najvećim razvojnim potencijalom i kvalitetno zapošljavanje mladih je metalna i elektroindustrija.

Pored prerađivačke industrije, ova analiza podrazumijeva i analizu sektora i djelatnosti gdje je znanje ključni faktor konkurentnosti. Ovo je i u skladu sa podjelom Svjetskog ekonomskog foruma koji konkurentnost dijeli na tri oblasti:

- konkurentnost bazirana na eksploataciji prirodnih resursa
- konkurentnost bazirana na efikasnosti i
- konkurentnost bazirana na znanju i inovacijama

U dosadašnjoj analizi smo već obavili analizu konkurentnosti na bazi efikasnosti, što u praktičnom smislu podrazumijeva industrijske sektore. Sada ćemo analizirati djelatnosti koji pripadaju ekonomiji znanja.

Metodologija mjerenja performansi ovih djelatnosti je ista kao i za industriju. Za svaki od indikatora mjeri se ukupan prosjek, na nivou cijele ekonomije, koji se izražava indeksnim brojem 1, i mjeri performansa pojedine djelatnosti, kao odstupanje od prosjeka, koji se također izražava indeksnim brojem. Na kraju se mjeri prosječan, kompozitni indeks konkurentnosti, kao prosjek četiri indeksa.

Tabela 3. Indeksi konkurentnosti grupa djelatnosti ekonomije znanja u BiH

Grupe djelatnosti unutar sektora	Indeks dodatne vrijednosti	Indeks profitabilnosti	Indeks izvoza	Indeks nivoa bruto plata	Kompozitni indeks
Sportske, zabavne i rekreacijske djelatnosti*	1,18	6,10	3,83	0,76	2,96
Izdavanje softvera	1,34	4,20	3,30	1,02	2,47
Kreativne, umjetničke i zabavne djelatnosti*	2,63	3,41	1,20	0,98	2,06
Izrada softvera	2,13	2,55	1,09	1,87	1,91
Proizvodnja filmova, TV programa i zvučnih zapisa	1,65	3,89	0,53	1,02	1,77
Proizvodnja računara i periferne opreme	1,11	1,97	1,15	1,24	1,37
Uslužne djelatnosti	0,33	3,11	0,95	0,29	1,17
Obrazovanje	0,75	1,69	0,00	1,03	0,87
IKT uslužne djelatnosti	0,76	0,66	0,48	1,24	0,79
Zdravstvena zaštita	0,85	-0,16	0,00	1,39	0,52

Izvor: APIF, RS i kalkulacije autora

*Djelatnosti u kojima dominira jedna firma koja se uglavnom ne bavi tom djelatnošću

U gornjoj tabeli imamo rezultate po pojedinim indeksima i kompozitni indeks svake djelatnosti. Zanimljivo je to da su djelatnosti vezane za sport imale ubedljivo najveći nivo u 2019. godini. Ovo je iznenađujuće, jer u javnosti nije prisutna percepcija da su ove aktivnosti od nekog velikog privrednog značaja. Međutim, pokazalo se da ovo ipak nije realni rezultat

privrednih aktivnosti u ovoj oblasti nego rezultat jedne firme koja se bavi transferima velikih fudbalskih igrača koji registruju svoje transfere u Banjaluci, zbog niskog poreza.

Ista stvar je i sa kreativnim, umjetničkim i zabavnim djelatnostima koja su na trećem mjestu po ovom rangiranju. To, isto tako, nije rezultat privrednih aktivnosti nego rezultat poslovanja samo malog broja firmi, koje se uglavnom ne bave tom djelatnošću. Visok plasman ovih sektora u analizi je bio prijatno iznenađenje, nakon čega je slijedilo razočarenje stvarnim podacima.

Očigledno je da su poslovi vezani za softver - izrada softvera, izdavanje softvera, ključna konkurentna djelatnost u ovoj oblasti. Konkurentnost sektora i djelatnosti koji su usko vezani za koncept ekonomije znanja tek treba graditi.

Bez obzira na detaljnu analizu po uskim, "malim" djelatnostima, i pojedinih "klica" za razvoj budućih konkurentnih sektora (kreativne industrije i dr.), **po pitanju ekonomije znanja sektor informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) već danas jedan od ključnih privrednih sektora u BiH. Zato je on neizbježan u stimulanju mladih da ostanu u BiH.**

5. Povećanje i poboljšanje zapošljavanja mladih u najboljim privrednim sektorima

5.1. Zaposlenje mladih i preduzetništvo mladih u sektoru informaciono-komunikacionih tehnologija

5.1.1. Zaposlenje mladih u IKT sektoru

BiH zaista ima velike mogućnosti za razvoj sektora informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT). Postoji značajan zainteresovanost obrazovanih mladih ljudi za informacione tehnologije, jer mogu lakše naći posao u IKT oblasti nego u većini drugih. Osim toga, poslovi u IT oblasti trenutno spadaju među najplaćenije poslove na svijetu. Mlade ljude možemo zadržati jedino na način da im domaće IKT kompanije i organizacije koje ih zapošljavaju ponude dobre uslove rada. Pored visokih plata, bolji uslovi rada podrazumijevaju i mogućnosti napredovanja i usavršavanja koje se tiču formalnog i neformalnog obrazovanja, fleksibilnosti u radnom vremenu, sistema nagrađivanja i drugih elemenata povezanih s radnim procesom po uzoru na najveće svjetske IT kompanije.

Ovdje se najlakše i najjeftinije mogu kreirati dobro plaćena radna mjesta. Ovo podrazumijeva masivan program dokvalifikacije i prekvalifikacije izradu softvera (programeri), veb dizajneri, administratori informacionih sistema i druga zanimanja u IKT sektoru. Ovo bi se uglavnom odnosilo na visoko kvalifikovane mlade.

Aspekt	Uočeni nedostaci	Glavni akteri	Područja djelovanja i potencijalne intervencije
<ul style="list-style-type: none"> • ključne vještine – programeri, veb dizajneri, administratori informacionih sistema i druga IKT zanimanja 	<ul style="list-style-type: none"> • sistem obrazovanja ne proizvodi dovoljno programera, veb dizajnera, administratora informacionih sistema i drugih IKT zanimanja • nema dobro organizovane i stalne (praktične) obuke, dokvalifikacije i prekvalifikacije 	<ul style="list-style-type: none"> • ministarstva privrede, omladine, rada i obrazovanja • elektro fakulteti • srednje tehničke škole • Zavod za obrazovanje odraslih • Zavod za zapošljavanje RS • preduzeća za interesovana da organizuju obuku • preduzeća za interesovana da kvalifikovane radnike 	<ul style="list-style-type: none"> • zakonski regulisati poreske olakšice za firme koje zapošljavaju nezaposlene mlade (oslobađanje poreza i doprinosa na plate) • unaprijediti postojeće aktivne mjere zapošljavanja mladih, sa posebnim fokusom na IKT; • kreirati posebne programe obuke, prekvalifikacije i dokvalifikacije za programere, veb dizajnere, administratore informacionih sistema i druga IKT zanimanja • podržati izgradnju partnerskih odnosa između centara za prekvalifikaciju odraslih i preduzeća za IKT zanimanja • podržati izgradnju partnerskih odnosa između obrazovnih institucija i preduzeća

5.1.2. Preduzetništvo mladih u IKT sektoru

Ovo podrazumijeva programe podrške, obuke i stimulisanja start-up kompanija mladih u IKT sektoru jer je za to potrebno najmanje kapitala, a postižu se najbolji rezultati. BiH, kao društvu, je potrebno mnogo novih kompanija, jer imamo 10 aktivnih firmi na 1000 stanovnika, a Hrvatska, na dnu EU, ima oko 30.

Prije svega, preduzetništvo mladih u IKT sektoru je potrebno promovisati kroz osmišljene aktivnosti. Uspješni IKT preduzetnici su vjerovatno najbolji ambasadori za promociju preduzetništva među mladima. Kao ljudi koji su nezavisni i uspješni, oni mogu motivisati mlade ljude da razmotre i istraže mogućnosti preduzetništva i samozapošljavanja. Što mlada osoba poznaje više uspješnih preduzetnika, veća je vjerovatnoća da će se zainteresovati za pokretanje posla, jer ima uzor koji treba slijediti. Takođe, PR kampanje, događaji, takmičenja i nagrade su još jedan način za podizanje profila preduzetništva za mlade.

Međutim, obrazovanje iz oblasti preduzetništva, kao i iz oblasti informacionih tehnologija ima najvažniji uticaj na mlade. Učenje o razvoju biznisa, administraciji i upravljanju, kao i učenje potrebnih informatičkih znanja i vještina tokom obrazovanja stvara pozitivne stavove prema ovom biznisu i ima značajan uticaj na odluku mlade osobe da postane preduzetnik. Potrebno je ugraditi obrazovanje o ovim oblasti kao predmete u svim nivoima obrazovanja, a posebno u srednjem i visokom obrazovanju.

Pored toga, nedostatak adekvatnih novčanih finansijskih sredstava jedna je od najistaknutijih prepreka za mlade ljude koji žele da otvore svoj posao. Preduzeća mladih u oblasti IKT u BiH, mogu se promovisati pružanjem različitih vrsta finansiranja koja se, u skladu sa našim uslovima, uglavnom mogu podijeliti u dvije glavne kategorije: bespovratna sredstva i povoljno kreditno finansiranje.

Na kraju, što više poslovne pomoći mladi preduzetnik dobije u početnoj fazi, to je veća šansa za stvaranje uspješnog i održivog poslovanja. Usluge podrške, uključujući mentore, mreže podrške, poslovni klubovi i inkubatori, mogu biti ključ za transformisanje novoosnovanih start-up preduzeća iz mikro u uspješna mala i srednja preduzeća. Međutim, među mladima postoji opšti nedostatak svijesti i znanja o tome kako započeti i voditi posao.

Zbog toga je potrebno stimulirati pružanje usluga obuke, vođenja i savetovanja u poslovnim vještinama (obuka i radionice na radnom mestu, centri ili agencije za omladinska preduzeća, Internet veb stranice i portali koji pružaju informacije na mreži, podrška mentora i poslovno podučavanje itd.), obezbjeđivanje radne infrastrukture (poslovni inkubatori, zajednički radni prostor, zajedničke kancelarije za startup firme, pružanje / dijeljenje opreme, kao i međusobno povezivanje preduzeća (preduzetnički klubovi i mreže, onlajn poslovne mreže i virtualna mjesta okupljanja, sajmovi i izložbe itd.)

Aspekt	Uočeni nedostaci	Glavni akteri	Područja djelovanja i potencijalne intervencije
<ul style="list-style-type: none"> podsticajni uslovi za razvoj preduzetništva mladih u sektoru IKT 	<ul style="list-style-type: none"> preduzetništvo mladih u IKT sektoru nije adekvatno razvijeno i nije dovoljno prepoznat njegov doprinos smanjenju nezaposlenosti mladih. sistem obrazovanja ne uključuje preduzetništvo u dovoljnoj mjeri nema dobro organizovane i stalne (praktične) obuke za započinjanje i vođenje biznisa 	<ul style="list-style-type: none"> ministarstva privrede, omladine, rada i obrazovanja elektro i ekonomski fakulteti srednje škole Zavod za obrazovanje odraslih Zavod za zapošljavanje RS 	<ul style="list-style-type: none"> promovisati preduzetništvo mladih u IKT sektoru podržati usvajanje zakonskih i podzakonskih akata koji prepoznaju, olakšavaju i podstiču preduzetništvo mladih u IKT sektoru ; uvesti preduzetničke vještine i znanja u nastavne programe na svim nivoima formalnog obrazovanja unaprijediti sadašnje i uvести nove mehanizame za finansijsku podršku mladima pri pokretanju IKT biznisa, posebno finansiranjem start-up (Start-up) firmi omogućiti razvoj stimulativnih mjera za preduzetništvo mladih u IKT sektoru, u prvim godinama poslovanja; osigurati pojednostavljenje administrativnih i pravnih procedura za preduzetništvo mladih u prvim godinama poslovanja;

5.2. Povećanje i poboljšanje zapošljavanja mladih u industriji

Metalska industrija posmatrana zajedno sa elektroindustrijom i proizvodnjom plastike i gume je vodeća privredna grana na području BiH. Ovaj sektor ima velike potencijale, te posjeduje solidnu ljudsku i resursnu bazu, kao i dugu tradiciju koja omogućava razvoj različitih djelatnosti. Ova industrija je pokazala vitalnost u poslijeratnoj obnovi proizvodnje, te spremnost za uvođenje savremenih tehnologija. Zbog tradicije i postojanja kvalitetne radne snage i znanja u ovoj oblasti, obnovljeni su proizvodni kapaciteti za obradu metala rezanjem, livenjem, presovanjem, izvlačenjem, valjanjem, zavarivanjem i drugim kombinovanim metodama obrade metala, a sve to čini osnovu proizvodnje proizvoda, sklopova i dijelova od metala. Ovaj sektor i dalje ima potencijal za značajno povećanje prodaje, izvoza, zaposlenosti i plata.

Kod većine preduzeća postoji nedostatak kvalitetnih inženjera. Taj manjak je evidentan, pa postoje firme koje nemaju ni jednog inženjera. Takođe, nedostaje i stručnih radnika, pogotovo ako imamo u vidu potencijalni razvoj ovog sektora. Srednje stručno obrazovanje ne proizvodi dovoljno radnika, pogotovo kad su u pitanju kvalifikacije koje su veoma tražene i dobro plaćene na tržištu rada (zavarivači, CNC programeri i operateri i dr.). Takođe, upitan je i

kvalitet onih koji završavaju ovu vrstu obrazovanja. Najčešće su to radnici bez dovoljno praktičnih vještina. Sve ove radnike, koji nemaju potrebna znanja, firme moraju same da obučavaju, što oduzima i vrijeme i novac.

U ovom sektoru je potreban masivan program obuke, dokvalifikacije i prekvalifikacije mladih za dobro plaćene kvalifikacije zavarivača, CNC programera i operatera. Ovo bi se uglavnom odnosilo na relativno nisko kvalifikovane mlade, koji bi na ovaj način mogli dobiti visoko plaćene poslove. Trenutno, mladi nedovoljno prepoznaju mogućnosti zaposlenja u ovim industrijskim sektorima, pa je od velike važnosti redovno pružati informacije i promovisati uslove zaposlenja u ovim sektorima (visinu plata i ostale uslove).

Aspekt	Uočeni nedostaci	Glavni akteri	Područja djelovanja i potencijalne intervencije
<ul style="list-style-type: none"> • ključne vještine – zavarivači, CNC programeri i operateri 	<ul style="list-style-type: none"> • srednje stručno obrazovanje ne proizvodi zavarivače i CNC programere i operatere sa praktičnim vještinama • nema dobro organizovane i stalne (praktične) obuke • skupa certifikacija zavarivača, nema ovlaštenih institucija u zemlji 	<ul style="list-style-type: none"> • srednje tehničke škole • Zavod za obrazovanje odraslih • preduzeća za interesovana da organizuju obuku • Institut za zavarivanje u Tuzli 	<ul style="list-style-type: none"> • zakonski regulisati poreske olakšice za firme koje zapošljavaju nezaposlene mlade (oslobađanje poreza i doprinosa na plate) • promovisati uslove zaposlenja u ovim sektorima (visinu plata i ostale uslove) • podrška certifikaciji zavarivača • podrška izgradnji partnerskih odnosa između centara za prekvalifikaciju odraslih i preduzeća za CNC programere i operatere • podrška izgradnji partnerskih odnosa između srednjih stručnih škola i preduzeća

5.3. Poboljšanje socijalnih uslova i socijalno uključenje mladih

Zapošljavanje i preduzetništvo, sami za sebe, ne moraju značiti povećanje kvaliteta života za mlade ljude. Pored ekonomskih uslova, povećanje kvaliteta života uključuje poboljšanje sistema obrazovanja, stalno poboljšanje socijalne i zdravstvene zaštite, viši nivo i dostupnost kulturnih i sportskih sadržaja, kao i veću angažovanost mladih u ukupnom društvenom razvoju i javnom životu BiH. Postići što viši nivo kvaliteta društvenog života mladih je cilj koji možemo smatrati jednim od ključnih, strateških pravaca razvoja u podršci mladima.

Zbog toga je potrebno kreiranje sveobuhvatne strategije kojom bi se adresirali različiti aspekti koji se odnose na položaj mladih, kao i kreiranje radnih tijela, međuresornih, na svim nivoima vlasti, koje bi činili predstavnici ministarstava nadležnih za pitanja mladih.

Ovdje je ključno obezbijediti sljedeće pretpostavke:

Mladima obezbijeden pristup kvalitetnom obrazovanju. Sadašnje obrazovanje u BiH nije kvalitetno. Kao što smo već rekli, BiH je zauzela 62. mjesto od 79 zemalja na PISA testu za 2018. godinu⁶, a svaki drugi testirani učenik ocijenjen je kao funkcionalno nepismen. Sa ovakvim obrazovanjem ne možemo se takmičiti sa drugima, jer je u današnjem vremenu osnov privredne konkurentnosti postalo znanje. Savremeni pristup razvoju stavlja naglasak na znanje, nove ideje i tehnologiju, a proizvodnju koja se zasniva na znanju čini „neopipljivom“, „lakšom“ i „pokretljivijom“. Ekonomsku moć u svijetu više neće određivati količina prirodnih resursa koju neko posjeduje, već će je određivati sposobnost da se resursi najefektivnije i najefikasnije „oplemene“ znanjem i idejama.

Da bi se prirodni resursi na što bolji način „oplemenili“, u BiH je potrebno početi sa izgradnjom savremenog obrazovnog sistema, usmjerenog tako da mladima obezbijedi sticanje konkurentnih kvalifikacija i unapređenje znanja i vještina tokom cijelog života. Ulaganje u obrazovanje mladih je višestruko korisno. Pored ekonomskih koristi koje su očite, bolje obrazovanje mladih povećava njihove mogućnosti za učešće u ukupnom razvoju društva, smanjenju siromaštva i smanjenju nejednakosti.

U takvoj situaciji potrebno je raditi na unapređenju kvaliteta udžbenika, kao i jačanju kompetencija nastavnika i njihovoj doedukaciji, kao i većoj motivaciji nastavnika koji će u radu sa učenicima biti usmjereni na ishode učenja kao i veću funkcionalnu pismenost. U planove i programe za učenike i mlade ljude treba uvesti atraktivne programe koji doprinose razvoje životnih vještina mladih ljudi. S obzirom da je PISA istraživanje pokazalo da su učenici srednjih stručnih (trogodišnjih škola) na nižem stepenu funkcionalne pismenosti u odnosu na učenike osnovne škole, preporuka je da treba raditi na popularizaciji zanata, da ne bi došlo do nestajanja određenih struka.

Pored mjera za zapošljavanje koje smo već nabrojali u prethodnim dijelovima dokumenta, bilo bi takođe važno posvetiti pažnju kreiranju programa za sticanje prvog radnog iskustva, priznavanje društvenog aktivizma za sticanje radnog iskustva, zakonsko regulisanje studentskog rada, kao i već spomenutu stimulaciju poslodavcima za zapošljavanje mladih (kroz povrat sredstava od poreza i doprinosa).

Mladima obezbijeden pristup kvalitetnoj zdravstvenoj zaštiti. Briga o zdravlju mladih je od opšteg interesa za BiH. Zdravlje predstavlja osnovni preduslov ukupnog razvoja društva, ono je odgovornost svih pojedinaca, porodice, zajednice i državnih institucija. Promovisanje

⁶ Džumhur, Ž., et al, PISA 2018 Izvještaj za Bosnu i Hercegovinu, Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje BiH, Sarajevo, 2019. godine

zdravog razvoja mladih ljudi je jedna od najvažnijih investicija koju bilo koje društvo može provesti. Ovdje je potrebno sprovoditi aktivnosti koje će doprinijeti uspostavljanju odgovornog sistema zdravstvene zaštite, promovisu poboljšani pristup mladima uslugama sistema zdravstvene zaštite i pomažu ukupnom unapređenju zdravlja mladih. Značajnu ulogu ovdje mogu odigrati studentske ambulante kao što je Ambulanta za zaštitu zdravlja studenata u Studentskom kampusu Banja Luka. Takođe, važno je uvođenje u nastavu (na svim nivoima), časova koju se tiču zdravlja i zdravstvene zaštite.

Mladi imaju pristup kvalitetnim kulturnim i sportskim sadržajima. Kultura je nadgradnja svakog društva i veoma je bitna za vaspitanje i obrazovanje mladih u duhu tolerancije, poštovanja svojih i tuđih tradicionalnih, kulturnih, duhovnih i umjetničkih vrijednosti. Unutar društva pojedinac razvija svoj stav za kulturu življenja, za lični i kolektivni stav doživljaja kulture uopšte i u skladu sa svojim ličnim afinitetima, prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Imajući u vidu da su budžetska izdvajanja za kulturu u poslednje 4 godine ispod 1% (u 2019. godini 0,72%), kao i da je ulaganje u kulturne i kreativne industrije osnov razvoja nacionalne kulture i ekonomije, preporuka je da je potreban strateški pristup i znatno veća budžetska izdvajanja u ovoj oblasti. Pitanje odlaska mladih ne treba gledati kao na sprečavanje odlaska, već kako mlade motivisati i podstaći da ostanu, i uticati na gradove da postanu atraktivniji da bi zadržali mlade. Izgradnjom identiteta i imidža zajednice, a koristeći lokalno i domaće kulturno nasljeđe uspostaviti modalitet razvoja kreativne industrije jer takva industrija oplemenjuje ekonomiju.

Sport je, takođe, važan faktor ljudskog razvoja, pogotovo za mlade. To upućuje na potrebu traženja organizacionih oblika i sadržajnih rješenja, kako bi bio pristupačan svim građanima, posebno djeci i omladini koja, putem slobodnog opredjeljenja i vlastitog afiniteta, u njemu nalaze prostor igre, učenja, zdravog i kulturnog provođenja slobodnog vremena.

Mladi aktivno, motivisano i proaktivno učestvuju u procesima donošenja odluka, razvoja zajednice i kreiranja i sprovođenja politika. Građanska participacija i djelovanje mladih podrazumijevaju da oni imaju prava, sredstva, prostor i priliku da učestvuju u donošenju odluka i da se uključuju u postupke i aktivnosti kako bi doprinosili izgradnji boljeg društva. To podrazumijeva pozitivnu aktivnost mladih koja je usmjerena zajedničkom cilju, a utiče na širi proces društvene promjene, za demokratskije i razvijenije društvo. Potrebno je nastaviti s praksom i modelom uključenosti mladih u izradu omladinskih politika primjenjujući međusektorski pristup i takvo budžetiranje, te povećati prisustvo mladih u tijelima koje donose odluke kako bi se osigurala veća participacija mladih u društvu.

Literatura

- Audretsch, D. B. (2003). SMEs in the Age of Globalization. United Kingdom: Edward Elgar Publication.
- Bell, J. (2005). The Internationalization of small computer software firms: A further challenge to stage theories. *European Journal of Marketing*, 29(8), 60-75.
- Chaminade, C., & Jang, V. (2008). Globalisation of knowledge production and regional innovation policy. *Research Policy* 37(10), 1684-1695. Amsterdam: ELSEVIER.
- Etemad, H., & Wright, R. W. (2003). Internationalization of SMEs: Toward a new paradigm. *Small Business Economics* 20, 1-4.
- European Training Foundation, (2009) Bosnia and Herzegovina – ETF Country Plan 2009,
- Funkcionalni pregled tržišta rada u Bosni i Hercegovini, EU CARDS, 2005
- Funkcionalni pregled sektora obrazovanja u Bosni i Hercegovini, EU CARDS, 2005
- Humphrey, J. (2003). Opportunities for SMEs in developing countries to upgrade in a global economy. SEED Working Papers, 43, 1-21. Geneva: ILO.
- Morgan, R. E., & Katsikeas, C. S. (2007). Export stimuli: Export intention compared with export activity. *International Business Review*, 6(5), 477-499.
- OECD, (2007) Tertiary Education Systems and Labour Markets
- „Statistika obrazovanja – bilten“, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2021.
- “Strateški pravci razvoja obrazovanja u Bosni i Hercegovini sa planom implementiranja, 2008–2015”, Vijeće ministara BiH, 2008
- Strategija zapošljavanja u Bosni i Hercegovini 2010-2014“, Vijeće/Savjet ministara BiH, 2010
- Šošić, I. (2004). *Primenjena statistika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Wollbold, W. (2017). *European Statistics Handbook: A collection of key production, import and export information, market trends and patterns of trade for Europe’s fresh fruit and vegetable business*. Berlin: Messe Berlin GmbH.
- World Bank, (2009) *Are Skills Constraining Growth in Bosnia and Herzegovina?*,”
- Faslih T., (2008) *Linking Education Policy to Labour Market Outcomes*, World Bank
- Zavod za zapošljavanje FBiH, (2021) *Osnovni pokazatelji stanja zaposlenosti i nezaposlenosti*,”
- Zavod za zapošljavanje RS, (2021) *Osnovni pokazatelji stanja zaposlenosti i nezaposlenosti*

Ova studija je nastala uz finansijsku podršku Evropske unije. Njen sadržaj je isključiva odgovornost Projekta Opšta Mobilizacija i ne odražava nužno stavove Evropske unije.

Finansira Evropska unija

GENERAL MOBILIZATION

www.proni.ba